

Η ΕΒΔΟΜΑΔΙΑΙΑ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ

«Και θα ήθελα να θυμίσω εδώ», κατέληγε σε μιαν επιφυλλίδα-του ο Κωνσταντίνος Δημαράς, γραμμένη το καλοκαίρι του 1938, (τη συνταγή που έδινε ένας γάλλος συγγραφέας του περασμένου αιώνας (την αποδίδουν πρώτιστα στον Φλωμπέρ). Τον ρώτησαν πώς γράφει, κι αυτός απήντησε: “Πρώτα σβήνω, ύστερα σβήνω πάλι, ύστερα ξανασβήνω”. Δεν θέλει ανάλυση η συνταγή», συνέχιζε ο Δημαράς, «προϋποθέτει την ύπαρξη ενός υλικού, που θα το απαλλάξει ο συγγραφέας από τον φόρτο-του, καθώς ο γλύπτης λαξεύει τη μορφή μέσα στο μάρμαρο, αφαιρώντας μόνο, χωρίς να προσθέτει ποτέ. Αλλά, αφού μιλάμε για συνταγές, ας σας πω και μιαν άλλη. Ξέρετε πώς γίνεται ένα κανόνι; “παίρνετε μια τρύπα και βάζετε γύρω γύρω σίδερο”. Κάποτε μου τυχαίνει να διερωτώμαι μήπως τη συνταγή αυτήν την εφεύρε κανένας Νεοέλληνας συγγραφέας».

Αν έχω λογαριάσει σωστά, με βάση την ανέκδοτη ακόμα βιβλιογραφία-του, οι επιφυλλίδες που συνολικά δημοσίεψε, από το 1931 ως τις 18 Ιανουαρίου 1987 είναι δύο χιλιάδες εξήντα έξι. Υποθετικά θα κάλυπταν 18 τόμους των 450 σελίδων πάνω κάτω. Δεν είναι ίσως πολύ, αν παίρναμε για μέτρο τις *Causeries du lundi* του Sainte-Beuve, ή τους λόγους του αγίου Ιωάννη του Χρυσόστομου. Μας επιτρέπουν όμως να αναλογιστούμε τα τεράστια αποθέματα μαρμάρου που διέθετε αυτός ο άνθρωπος· μας επιτρέπουν να φανταστούμε πώς μπορούσε, σβήνοντας ολοένα, να καταλήξει στις μεγάλες-του συνθέσεις ή στα αριστουργηματικά ζυγιασμένα μικρά-του άρθρα.

«Κρίση θα πει σύγκριση», συνήθιζε να τονίζει στους νεότερους ο Δημαράς, «πρέπει να ξέρουμε δέκα για να γράφουμε ένα». Έτσι ήταν. Το πραγματικό πάθος-του, η μανία-του ήταν κυρίως η γνώση, όχι η γραφή. Ήθελε να γνωρίζει· λοιπόν διάβαζε άπληστα, βιβλία, έντυπα κάθε λογής —τον έχουμε δει όλοι να εντυφά, με ευφροσύνη που ξεχειλίζει, στα παρακείμενα του καθαυτό υλικού-του: εξώφυλλα περιοδικών, σελίδες που φωτοτυπήθηκαν κατά λάθος ή κατ' επέκταση— αρχεία, χειρόγραφα κάθε λογής, εικόνες ζωγραφικής ή γλυπτικής, έτρεχε σε μουσεία και σε εκθέσεις, ταξίδευε· ύστερα πάλι ξάνα-διάβαζε, ξάνα-πασπάτευε, ξάνα-ταξίδευε. Είχε σχολιάσει πολύ αυστηρά έναν λόγο που άκουσε κάποτε: «τη Βενετία, την έχω δει». Όχι, έγραφε, ο λόγιος πρέπει να βλέπει και να ξαναβλέπει, τίποτα δεν είναι τελειωμένο, τίποτα δεν είναι κερδισμένο, «δὲς εἰς τὸν αὐτὸν ψαταμὸν», και τα λοιπά.

Ὡστε η στιβάς των επιφυλλίδων, που για είκοσι πέντε περίπου χρόνια κρατά μια σταθερή εβδομαδιαία συχνότητα, και για άλλα τόσα έναν οπωσδήποτε πυκνό ρυθμό, ξεπηδά, αρχή και τέλος, από τη γνώση.

Αντίστροφα με τη νεοελληνική συνταγή, το κανόνι έγινε για να βάλλει. Είναι μια συγκεκριμένη πληροφορία που πρέπει να μεταδοθεί: συνήθως η αναγγελία ενός βιβλίου πρόσφατου, μια έκθεση, μια ταξιδιωτική εμπειρία, μια επέτειος που του δίνει αφορμή να αναψηλαφήσει ένα ζήτημα ή ένα πρόσωπο. Αλλά ποτέ η πληροφορία δεν δίνεται μόνη της: συσχετίζεται, εντάσσεται σ' ένα συνολικό σύστημα. Κατά κανόνα μάλιστα πολύ συνολικό.

Έτσι, σε μέγιστο ποσοστό, οι επιφυλλίδες κατατείνουν σε έναν κοινό στόχο: αποτελούν εκ προθέσεως και λόγο περί της μεθόδου. Η εφημερίδα είναι η κιάδα της κεραίας προς ένα ευρύτερο κοινό: ο Δημαράς ξέρει πως δεν αρκεί να μεταπειθούν ορισμένοι του επαγγελματικού κυκλώματος και μόνο. Ξέρει, και πολύ καλά, πόσο λίγο διαβάζονται —παλιότερα δεν αγοράζονταν καν— τα βιβλία ή τα περιοδικά, ξέρει επίσης ότι οι νοοτροπίες δεν αλλάζουν με το λογικό επιχείρημα, παρά στηρίζονται στον εθισμό. Προκειμένου λοιπόν να προωθήσει τη δική-του αντιμετώπιση του παρελθόντος, χρησιμοποιεί και αυτόν τον δίαυλο, θρηυόντας στο άγνωστο αναγνώστες. Γνωρίζει, και το γράφει συχνά, ότι η φύση είναι σπάταλη, ότι χρειάζεται να κυκλοφορούν εκατομμύρια σπερματοζωάρια προκειμένου να γονιμοποιηθεί ένα ωάριο.

Λόγος περί της μεθόδου, λοιπόν: πώς πρέπει να αντιμετωπίσουμε το παρελθόν: σχετικότητα της μαρτυρίας, πολλαπλά αίτια, συγκριτισμός, έννοια των ποσοστάσεων στις τομές και τις συνέχειες, μέσοι όροι, αξία της λεπτομέρειας, της απόχρωσης. Αλλά και λόγος μεθοδευμένος, ώστε να παρακάμπτει τις αντιστάσεις, να αποφεύγει τις εμπλοκές. Του Δημαρά του άρεσε να διατυπώνει τα πιο επιθετικά, τα πιο ανατρεπτικά ενίοτε θέματα με τρόπο απλό, σαν κάτι το αυτονόητο. Ήταν η πολιτική-του.

Γιατί ήταν ον κατεξοχήν πολιτικό. Με τη χροιά του όρου που χρησιμοποιούσαμε πριν από δύο δεκαετίες. Είχε συλλάβει ένα σχέδιο και όλες-του οι κινήσεις απέβλεπαν πρώτιστα στην πραγματοποίησή-του. Έκρινε απαραίτητο να ανατραπεί η σχέση που οι Νεοέλληνες διατηρούσαν με το παρελθόν-τους, να πάψουν να φλυαρούν γι' αυτό και να ασχημονούν χάρη στις πλάτες-του. Θεωρούσε λοιπόν σκόπιμο να περιοριστεί το βάρος της ένδοξης αρχαιότητας —αργότερα σ' αυτό πρόσθεσε και τον χριστιανισμό του Βυζαντίου— και να αναδειχθούν περισσότερο οι σχέσεις με τη νεοτερική, με την αντιδραστική Ευρώπη. Έβλεπε πως το παρελθόν-μας ήταν αλλιώτικο από εκείνο που μας έμαθαν: πως δεν είναι πάντα υψηλό, πως είναι όμως πλούσιο, ασύγκριτα πλουσιότερο, γιατί είναι σύνθεση ποικίλων ροπών, γιατί δεν είναι ελληνοκεντρικό, γιατί επικεντρώνεται στους πολλούς, γιατί η γνώση-του μπορεί να μας οδηγήσει στον στοχασμό. Προκειμένου να αποδυναμώσει κάποια ερείσματα των αντιπάλων

—το αθηναϊκό πανεπιστήμιο, λόγου χάριν— έστησε το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών αρχικά, το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών αργότερα — εδώ δεν εδίστασε για να υπερκεράσει τους καθηγητές να συμμαχήσει με τη βασιλεία.

Μέσα σ' αυτό το σχέδιο υποτάσσονται και οι επιφυλλίδες. Μπορεί να εντυπωσιαζόμαστε σήμερα από τον αριθμό τους, αν όμως αλλάξουμε οπτική, η εβδομαδιαία στήλη στη γωνία μιας μόνο εφημερίδας αντιπροσωπεύει ένα μηδαμινό ποσοστιαίο του συνόλου των απόψεων, πληροφοριών, κειμένων που αντιμετωπίζει καθημερινά —όγκοι κοπριάς— ο κάθε αναγνώστης. Ο αντίλογος είναι πάντα λίγος.

Έχοντας κάνει, νομίζω, αυτούς τους λογαριασμούς, ο Δημαράς δεν σταματούσε να γράφει. Ούτε τις πρώτες ημέρες της δικτατορίας· θα ήταν πολλοί οι συνομήλικοί-μου ή και μεγαλύτεροι που τους εξάφνιασε δυσάρεστα —ή χαιρέακα— η στάση-του αυτή. Θυμάμαι πως ο άλλος τακτικός επιφυλλιδογράφος του Βήματος, ο Άγγελος Τερζάκης εσίγησε για μήνες, κι ύστερα για καιρό έγραφε με ψευδώνυμο. Ο Δημαράς όχι.

Δεν ήταν εκείνη η μόνη αφορμή που επέτρεπε στο κοινό-του να θεωρεί πως τα πολιτικά συμβαίνοντα τον άφηναν αδιάφορο, πως διόλου δεν τον απασχολούσαν οι όποιες μεταλλαγές της κοινής-μας τύχης. Την ίδια άλλωστε στάση κρατούσε σταθερά και σε προσωπικότερα ζητήματα: δεν απαντούσε όποτε τον κατέκριναν, δεν συγκρουόταν ποτέ εμφανώς. Παράλληλα, καθώς ο λόγος-του εστήριζε πάντοτε τη μεσότητα, καθώς εναντιωνόταν σ' ό,τι μπορούσε να γεννήσει την υπερβολή, το πάθος, τα μίσση, κι απέφευγε την ρητήν αντιπαράθεση, έδινε εύκολα την εντύπωση ενός ανθρώπου ψυχρού, ασυγκίνητου, ουδέτερου.

Ίσως να είστανε κοιμάτι σ' αυτήν τη σοφή σταθερότητα· δεν ξέρω — κρατώ πάντως κάποιες αμφιβολίες. Το βέβαιο είναι πως με αυτό το πρόσωπο, που ενσυνείδητα προέβαλε, μ' αυτήν την «εθιμοφροσύνη», όπως μετάφραζε τον κομφορμισμό, που τη χρησιμοποιούσε παντού, στον καθημερινό-του λόγο, στις χειρονομίες, στο ντύσιμο, στο συγγραφικό ύφος, αποσκοπούσε αλλού. Το είπαμε, ήταν μια στρατηγική για να διαπορθμεύσει όσες αξίες ο ίδιος λογάριαζε για σημαντικές. Εκείνος, όπως καλά μπορούν να μαρτυρήσουν όλοι που τον συναναστρέφονταν, εβίωνε έντονα τα πράγματα: όσο πιο ιδιωτικές, τόσο πιο εμπάθειες ήταν οι κρίσεις-του για τα φιλολογικά τουλάχιστον ζητήματα, κι ακόμα περισσότερο για τα πρόσωπα — υποψιάζομαι πως διασκέδαζε, σαν παιδί θα έλεγα, με την έκπληξη που δημιουργούσε στον συνομιλητή του. Όμως ουδέποτε, ή έστω σπανίως, επέτρεπε σ' αυτές τις ατομικές συμπεριφορές να διαφανούν και στη σφαίρα του δημόσιου.

Λίγα χρόνια ύστερα από τη μεταπολίτευση άκουσα από το στόμα-του τούτον τον κρίσιμο λόγο, που είναι και λίγο χρέος-μου να τον κοινοποιήσω σήμερα. «Βρίσκουν πάντοτε κάποιον λόγο εθνικό για να μη μας αφήνουν να κά-

νουμε τη δουλειά-μας». Υποκείμενο του «βρίσκουν», οι «Ελληνάδες» — ήταν ο σχετικισμός που χρησιμοποιούσε όποτε ήθελε να αναφερθεί στις εξημμένες εθνικές κεφαλές από τα χρόνια του Ζαμπέλιου και του Παπαρρηγόπουλου ως τις μέρες-μας.

Λοιπόν γι' αυτόν το εθνικό, όπως και το πολιτικό, περνούσε μέσα από το έργο-του αποκλειστικά. Αν οι επιφυλλίδες δεν βάραιναν τόσο μέσα σ' αυτό, είναι βέβαια για το βάρος που έχει το υπόλοιπό-του έργο. (Η κρίση είναι, είπαμε, πάντα προϊόν σύγκρισης). Είναι όμως και για κάποιον δικό-τους λόγο, που καταρχήν φαίνεται παράδοξος: ακριβώς επειδή είναι πολλές, ατελείωτες. Όπως στα γραμματόσημα, όπως στο κάθε τι στον κόσμο, η έννοια της αξίας καθορίζεται και από τον παράγοντα σπανιότητα.

Αν όμως αφευθούμε σ' αυτό το μυθιστόρημα ποταμό της νεοελληνικής και της ευρωπαϊκής —της γαλλικής κυριότερα— γραμματείας, όπου ο συγγραφέας έχει και άνεση χώρου και χρόνο άφθονο να μας αφηγγείται πρόσωπα και πράγματα (που είτε δεν χώρεσαν, είτε δεν πρόλαβαν να υποστούν την απαραίτητη επεξεργασία ώστε να ενταχθούν σε κάποια από τις συνθέσεις, ή να αποκτήσουν εκδοτική αυτοτέλεια), αν συμφιλιωθούμε με αυτό το κάπως τεχνητά χαμηλόφωνο και ήπιο ύφος, που συνειδητά προσπαθούσε να θυμίζει τον «γλυκομίλητο κοραϊσμό», θα αντιμετωπίσουμε σε εκπληκτικό πανόραμα ένα μυαλό διαρκώς κριτικό, πάντα στην καλή όχθη, πάντα σωστά τοποθετημένο, εντυπωσιακά ώριμο, που εκδηλώνεται πολύ νωρίς —δεν ξέρω για τη σύνθεση, πάντως τα πρόσωπα και τα θέματα της «Ιστορίας»-του τα έχει συλλάβει επαρκώς ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '30— ένα μάτι εξεταστικό και φιλέρουνο, και κυρίως γνώση, άμετρη σε έκταση, σε βάθος, σε πολυμέρεια. Θα διακρίνουμε καθαρότερα την πολιτική-του στάση, θα εννοήσουμε γιατί μοίραζε τόσο απλόχερα επαίνους, γιατί απέφευγε, έξω από τις οριακές περιπτώσεις, να κατακρίνει. Πίστευε στην ανάγκη να τονωθούν με κάθε τρόπο οι νεοελληνικές σπουδές —ας μην ξεχνάμε ότι το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Ε.Ι.Ε. άρχισε να λειτουργεί μόλις το 1960, ενώ ως τα 1964 οι νεοελληνιστές καθηγητές στα πανεπιστήμια ήταν δύο για την ιστορία και δύο για τη φιλολογία, όλοι κι όλοι— όπως πίστευε επίσης, και το είχε διατυπώσει από νωρίς και θεωρητικά, ότι η αρνητική κριτική έχει νόημα μονάχα προτού τυπωθεί ένα κείμενο: μπροστά στο δημοσιευμένο, η ευθύνη του κριτικού μετατοπίζεται: δουλειά-του είναι πια να επισημάνει τα ωφέλιμα στοιχεία που περιέχονται. Και ευρηματικός καθώς ήταν ο ίδιος, στο έπακρο μάλιστα, ήξερε να αντλεί κι από την πιο στεγνή φλέβα.

Βέβαια μια πλήρης συναγωγή όλων των επιφυλλίδων —κάτι που σήμερα είναι έξω από κάθε προοπτική— με ισάξιο-τους κιόλας φιλολογικό σχολιασμό —που επίσης είναι κάτι το ανέφικτο σήμερα, αλλά αυτό πια, για πάντα— θα αποτελούσε μαζί με τον κατάλογο της βιβλιοθήκης-του, τον, εξίσου απαραίτητο, κατάλογο της δελτιοθήκης-του —εκείνα τα απειράριθμα φακελάκια, που

τα ξεφύλλιζε κάπως δύσκολα, όπως έτρεμαν διαρκώς τα χέρια-του, αλλά με άφατη ηδονή— και, τρίτο, το αρχαικό υλικό που είχε συγκεντρώσει —αντίγραφα, φωτοτυπίες, πρωτότυπα— θα αποτελούσαν λοιπόν όλα μαζί τα τέσσερα, το ορατό τμήμα του μαρμάρου, πάνω στο οποίο σκαλίστηκε το σημαντικότερο, μπορούμε να το λέμε τώρα, μνημείο της νεοελληνικής φιλολογίας ύστερα από το έργο του Κορνή. Προς το παρόν, η απλή επιλογή των επιφυλλίδων —ο πρώτος τόμος έχει κιόλας κυκλοφορήσει— μπορεί να λειτουργήσει ως αντίδωρο.

Αναφερόμενος, λίγο πριν από την Επανάσταση, σε μια παρέα Ελλήνων της ιταλικής Νεάπολης, ο Σταντάλ, τους επαινούσε μ' αυτά τα λόγια: «φαίνεται πως η αντιπολίτευση δημιουργεί χαρακτήρες». Νομίζω πως με τη φράση-του διατύπωνε ένα κύριο χαρακτηριστικό της κοινωνικής-μας δομής: έχουμε μάθει να λειτουργούμε αντιστασιακά — και εδώ πρέπει να πάρουμε τη λέξη με το μέγιστο διαμέτρημά-της. Η κοινωνία-μας έμαθε να επιβιώνει σε πείσμα των εξωτερικών ή εσωτερικών, πραγματικών ή πλασματικών εχθρών-της. Γι' αυτό και συνηθίσαμε, εύλογα, να αποδίδουμε ξεχωριστές τιμές σε ήρωες και μάρτυρες, σ' όσους εναντιώθηκαν στον εχθρό, σ' όσους καταδικάστηκαν σε φυλακές και εξορίες, σ' όσους, τόσο συχνά εμείς οι ίδιοι, ωθήσαμε στον μαρασμό, ή σ' εκείνους πάλι που ξεπέρασαν κάποια ανυπέρβλητα για τους πολλούς φυσικά εμπόδια ή κακοτυχίες. Ο Δημαράς δεν αντιμετώπισε, όσο ξέρω, ούτε κοινωνικούς ούτε φυσικούς κατατρεγμούς: έζησε μια ζωή ήρεμη, πλούσια, με υγεία — κόκκαλο γερό, ευνοημένο, καλόμοιρο.

Όμως, γι' αυτούς τους λόγους ακριβώς, ετούτος ο αγαπητός άνθρωπος βαραίνει περισσότερο στη συνείδησή-μου. Γιατι υπερνίκησε τις κρυφές αντιξοότητες, αυτές που δεν «χαλυβδώνουν», όπως λένε οι ρήτορες, μα κατασταίνουν χαλαρό τον χαρακτήρα: υπερνίκησε όπως ελάχιστοι —κι εδώ φτάνουμε σε ζητήματα παραδειγματικά για το επίπεδο της κοινωνίας-μας, ή αν θέλετε της ανθρώπινης υπόστασης— υπερνίκησε την ευκολία, την άνεση, την καθημερινότητα. Η βεβαιότητα για την πορεία-του, η ισχυρή εμπιστοσύνη στον εαυτό-του, που τη δημιουργούσε η κριτική αυτεπίγνωση, δεν επέτρεψε στην οίηση να εισχωρήσει στη σκέψη-του. Δεν ήταν ταπεινόφρων, διόλου, αλλά γνώριζε ότι πολλοί 'ν' οι δρόμοι πύχει ο νους, και αναζητούσε συνεχώς καινούριους.

Μπορεί βέβαια να μεροληπτώ: να θεωρώ αποκλειστικά θετικές κάποιες στάσεις που ένα άλλο μάτι να τις έκρινε διαφορετικά, μπορεί να μη διακρίνω άλλες, ενδεχομένως αρνητικές. Μπορεί να μη διερευνώ πόσα επέτυχε η πολιτική-του, πόσα μπορούσε να πετύχει μια άλλη. Θυμάμαι όμως πάντα μία φορά που εκφραζόταν με άκρα δυσαρέσκεια για κάποιον συνομήλικό-του. Ίσως για να τον ερεθίσω, του αντιπαράτηρα ότι δεν τον έκρινε με αντικειμενικότητα. Με διέκοψε. «Δεν έχω κανένα λόγο», είπε, «να είμαι αντικειμενικός». Έτσι

κι εγώ σήμερα. Δεν έχω κανέναν λόγο να είμαι αντικειμενικός. Έχω τη μεγάλη τύχη να μπορώ να λέω, για όλη-μου τη ζωή, πως υπήρξα μαθητής του Κωνσταντίνου Θησέως Δημαρά.